

Antik Mısır'da Büyü Pratiklerinin İşlevsel Yönü: Mumyalama Örneği

The Functional Role of Magical Practices in Ancient Egypt: The Case of Mummification

Muhammet Salih ŞİMŞİR¹

Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi, Ankara, Türkiye
PhD Student, Department of History of Religions, Faculty of Theology, Ankara University, Ankara, Türkiye

hicazliiii@gmail.com

https://orcid.org/0000-0002-0190-6141

https://ror.org/01wntqw50

Atf / Citation: Şimşir, Muhammet Salih. "Antik Mısır'da Büyü Pratiklerinin İşlevsel Yönü: Mumyalama Örneği." *Bitlis İlahiyat Dergisi* 14 (Aralık, 2025), 56-70.

ÖZET

Geliş Tarihi: 20.07.2025
Kabul Tarihi: 16.09.2025
Yayın Tarihi: 15.12.2025

Antik Mısırlılar göre büyü, evrenin yaratılışıyla ortaya çıkan ve ilahi güçler tarafından doğal düzeni korumak amacıyla kullanılan bir güç olarak görülmüştür. Bu güç, zamanla tanrılar tarafından insanlığa kutsal bir armağan olarak verilmiş ve sırasıyla krallara, rahiplere ve büyüsel formülleri bilen diğer insanlara yayılmıştır. Böylece Antik Mısırlılar, gündelik hayatta tehlikelerden, kaza ve trajik ölümlerden, çeşitli hastalıklardan, kötü ruhlardan vb. durumlardan korunmak için büyülere başvurmuşlardır. Benzer şekilde, ölüm sonrası yaşama hazırlık amacıyla mumyalama yaparken ve öteki dünyada ölüye yardımcı olduğuna inanılan nesnelere hazırlarken büyüsel uygulamalar kullanılmıştır. Bu çalışma, Antik Mısır'da büyü kavramını özellikle mumyalama ritüeli bağlamında ele almakta ve söz konusu pratiklerin yalnızca sembolik değil, aynı zamanda işlevsel bir yön taşıyıp taşımadığını ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu çerçevede, büyü kavramının Antik Mısır inanç sistemi içerisinde nasıl şekillendiği ve mumyalama sürecinde ne tür roller üstlendiği tarihsel ve fenomenolojik yöntemlerle analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, Antik Mısır'da büyüün dinî inançlarla iç içe geçmiş bir uygulama olduğunu ve özellikle cenaze ritüellerinde vazgeçilmez bir unsur olarak yer aldığını ortaya koymaktadır. Mumyalama sürecine eşlik eden büyüsel pratiklerin, beden fiziksel bütünlüğünü bozulmadan korumak, ölünün güvenli biçimde öteki dünyaya geçişini sağlamak ve ölüm sonrası varlığın devamlılığını temin etmek gibi çok yönlü işlevler üstlendiği anlaşılmıştır. Ayrıca Mumyalanmış bedenlerin yüzyıllarca bozulmadan korunmasının müntesipleri açısından Antik Mısır inançlarının sürekliliğine ve güvenilirliğine katkı sağladığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler:

Dinler Tarihi, Antik Mısır
Büyüsü, Mumyalama Ritüeli,
Ölüm Sonrası Yaşam İnanç,
Kanopik Kavanozlar, Muskalar

ABSTRACT

Date of Submission: 20.07.2025
Date of Acceptance: 16.09.2025
Date of Publication: 15.12.2025

According to the ancient Egyptians, magic was perceived as a power that emerged with the creation of the universe and was employed by the divine forces to preserve the natural order. Over time, this power was regarded as a sacred gift bestowed upon humanity by the gods, transmitted first to kings, then to priests, and eventually to other individuals who possessed knowledge of magical formulae. Thus, Egyptians resorted to magic in their daily lives as a means of protection against dangers, accidents, tragic deaths, various diseases, and malevolent spirits. Similarly, in preparation for the afterlife, magical practices were employed in the process of mummification and in the preparation of objects believed to assist the deceased in the other world. This study examines the concept of magic in ancient Egypt with a particular focus on the ritual of mummification, aiming to determine whether such practices were merely symbolic or carried functional significance as well. Within this framework, the manner in which magic was shaped within the Egyptian belief system, and the roles it assumed in the mummification process, are analyzed through historical and phenomenological approaches. The findings reveal that magic in ancient Egypt was inseparably intertwined with religious belief and constituted an indispensable element of funerary rituals. Magical practices accompanying mummification are shown to have fulfilled multiple functions: preserving the physical integrity of the body, ensuring the safe passage of the deceased into the afterlife, and guaranteeing the continuity of existence beyond death. Furthermore, the enduring preservation of mummified bodies for centuries is understood to have reinforced both the continuity and the reliability of Egyptian religious convictions in the eyes of their adherents.

Keywords:

History of Religions, Ancient
Egyptian Magic, Mummification
Rituals, Afterlife Beliefs, Canopic
Jars, Amulets

Değerlendirme (Peer-Review)	Çift Taraflı Körlme / En az İki Dış Hakem / Double-Blind Peer Review / At Least Two External Reviewers
Etik Beyan (Ethical Statement)	Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/ yayımlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. <i>This study does not require ethical committee approval, as it is based on data obtained through literature review/published sources. It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study, and all referenced works are cited in the bibliography.</i> Bu makale, 2018 tarihinde tamamladığım, "Antik Mısır Dininde Kâhinlik, Sihir ve Büyü" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This article is extracted from my master thesis entitled "Prophecy, magic and sorcery in ancient Egypt" (Marmara University, İstanbul/Türkiye, 2018). For complaint: bider@beu.edu.tr
Benzerlik Taraması (Plagiarism Checks)	Turnitin
Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest)	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.
Telif Hakkı ve Lisans (Copyright & License)	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Büyü kavramını, geçmiş uygarlıklara ait metinler, arkeolojik bulgular ve tarihsel anlatılar gibi antik dönemden kalan veriler çerçevesinde yorumlamak zordur.¹ Bu zorluk, büyüye dair antik metinlerin çoğunlukla sembolik ifadeler içermesinden, yazılı kaynakların sınırlı olmasından ve büyü ile din, edebiyat veya tıp gibi diğer alanlar arasındaki sınırların belirsizliğinden kaynaklanmaktadır.² Büyü, Antik Yunan ve Roma uygarlıklarında, toplum düzenine tehdit oluşturan, yasadışı ve potansiyel olarak zararlı bir uygulama olarak değerlendirilmiştir. Bu algı, Roma İmparatorluğu'nun etkin olduğu coğrafyalarda yaygınlık kazanmıştır. İzleyen süreçte, Erken ve Ortaçağ Hıristiyanlığında büyü, kutsal öğretilerle çelişen, şeytani güçlerle ilişkilendirilen ve dolayısıyla sapkın bir davranış biçimi olarak görülmüştür.³ Bu tarihsel bağlamlar nedeniyle Batı'daki büyü algısı, sıklıkla meşru dinî pratiklerden ayrı tutulmuş ve çeşitli hukuki, teolojik ve felsefi metinlerde sorgulanmıştır. Zamanla bu terim mantıksızlıkla ilişkilendirilmiş ve bu nedenle geleneksel anlamda mantıklı olanın karşısında tanımlanmıştır. Ancak Antik Mısır'da büyü, müntesipleri tarafından doğrudan gözlemlenebilir bir uygulama olarak kabul edilmekte ve inanç sisteminin bir parçası olarak işlev görmektedir. Büyü, neden-sonuç ilişkisine indirgenemeyecek ölçüde doğüstü güçler aracılığıyla belirli sonuçlara ulaşmayı amaçlayan bir düşünce biçimi olarak değerlendirilmektedir.⁴

Antik Mısırlıların ölüme yükledikleri anlam bu medeniyetin merkezinde yer alarak önemli bir kültür inşa etmiştir. Mısır'ın Erken Hanedanlık Döneminden (MÖ. 2900-2545) itibaren gelişen bu süreç, insanın öteki dünyadaki durumunu açıklamaya yönelik büyüsel inançlarla daha karmaşık bir hâl almış ve mumyalama ritüeli gibi birçok uygulamayı büyü pratiklerinin önemli bir parçası hâline getirmiştir.⁵ Mısır Medeniyeti zamanla çevre medeniyetler tarafından büyüünün merkezi olarak görülmüştür. Mısırlıların antik dönemde inşa ettiği devasa yapılar ile tıp, astronomi, matematik gibi alanlardaki ilerlemeler bu medeniyetin büyü bilgisiyyle ilişkilendirilmiştir.⁶

Antik Mısır'da büyü kavramı, araştırmacılar tarafından farklı tanımlar ve tasnifler çerçevesinde ele alınmıştır. Bu konu, özellikle din, tıp ve edebiyat ile olan ilişkisi nedeniyle geniş bir literatürde incelenmiştir. Mısır bilimci Wallis Budge'in 1901 yılında yayımlanan *Egyptian Magic* (Mısır Büyüsü) adlı eseri, hem Antik Mısır büyü kavramının kapsamını ortaya koyması hem de sonraki araştırmaları etkilemesi bakımından önemli bir kaynak olmuştur. Budge, bu eserde Antik Mısır'da büyü kavramını geniş bir çerçevede ele almış ve büyülerin kullanıldığı ana konuları; taşlar, muskalar, heykeller, resimler, formüller, kutsal isimler, ritüeller, rüyalar, doğüstü varlıklar, uğurlu ve uğursuz günler ile astrolojik inanışlar gibi farklı alanlarda sıralamıştır. Bununla birlikte Budge'in tasnifi, sonraki dönemlerde filolojik yetersizlik ve bağlam dışı

¹ "Büyü" kavramının sınırlarını belirlemek için üzerinde uzlaşıya varılmış sabit kriterler mevcut değildir. Çoğu zaman büyüünün tanımlanması, uygulayıcının niyetine ve okunan büyü metinlerinin içeriğine bağlı olarak öznel bir yoruma dayanmıştır. Frazer (1854-1941) ve Malinowski'nin (1884-1942) erken dönem antropolojik teorilerine göre "büyü" tehditkâr tutum sergilemesi ve sınırlı kişisel hedefler taşıması bakımından "dinden" ayrılmalıdır. Ancak Mısır bilimci Ritner'e (1953-2021) göre bu kriterler, Antik Mısır'daki uygulamaları ayırt etmek için yetersiz kalmaktadır. Bu durumun nedeni, Antik Mısır metinlerinin hem yapısı gereği çoğu zaman birçok unsuru bir arada barındırması hem de araştırmacıların benzer içerikteki metinleri bazen bağlamı dışında farklı şekillerde tasnif etmesinden kaynaklanmaktadır. Bk. R. K. Ritner, *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice* (Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2008), 1-2.

² Ritner, *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice*, 110. Mısır bilimindeki çalışmalar, büyü kavramı ile din ve tıp arasında keskin sınırların bulunmadığını ve bu alanların çoğu zaman iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır. Bir metni "büyü" niteliği taşıdığı gerekçesiyle, "dinî" ya da "tıbbî" metinlerden kesin sınırlarla ayırmak çoğu zaman mümkün değildir. Benzer şekilde, Antik Mısır'ın ölümle ilgili metinleri büyü ile dinî öğelerin iç içe geçtiğini göstermektedir. Bu metinler, mezar sahibine büyü yoluyla yardımcı olmak amacıyla bireysel kullanım için hazırlanmış olsa da aynı zamanda tanrı-insan ilişkisi, ölüm sonrası yaşam anlayışı, günahların yargılanması, ödül ve ceza gibi temel dinî kavramları da içermektedir. Bk. Ritner, *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice*, 5-6.

³ Valerie I. J. Flint, *The Rise of Magic in Early Medieval Europe* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991), 5-7.

⁴ Ritner, *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice*, 1-2.

⁵ G. Maspero, *Mémoire sur quelques papyrus du Louvre* (Paris: Librairie A. Franck, 1875), 1-2.

⁶ Geraldine Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology* (Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2002), 41-42; Antik Mısır'da büyü, yerli halk kadar dış kültürlerin de ilgisini çeken bir olgu hâline gelmiştir. Hellenistik dönemden itibaren Mısır, gizemli ritüelleri ve rahiplerin uyguladığı büyüsel pratikler nedeniyle doğüstü bilgeliğin kaynağı olarak algılanmıştır. Bu algı, Roma İmparatorluğu döneminde daha da güçlenmiş ve Mısır, sihir ve kutsal bilgiyle özdeşleşen bir coğrafya olarak düşünülmüştür. Bu nedenle bazı Greko-Romen yazarları tarafından Mısır, "rahip-sihirbazlar ülkesi" olarak anılmıştır. Bk. Richard Gordon, "Imagining Greek and Roman Magic," *Witchcraft and Magic in Europe: Ancient Greece and Rome*, ed. Bengt Ankarloo – Stuart Clark (London: Athlone Press, 1999), XII-XIV.

yorumlar gerekçesiyle eleştirilmiştir.⁷ Johannes F. Borghouts tarafından 1978 yılında kaleme alınan *Ancient Egyptian Magical Texts* (Antik Mısır Büyü Metinleri) adlı eserde, Antik Mısır'a ait cenaze metinleri ve kraliyet ritüellerine ilişkin metinler büyük ölçüde kapsam dışında bırakılmıştır. Bunun yerine, günlük yaşamla ilişkili uygulamaları içeren ve "gündelik büyü" olarak nitelendirilebilecek metinlere odaklanılmıştır. Borghouts, bu tercihinin gerekçesini söz konusu metinlerin zaten diğer uzmanlık alanlarının konusu olması ve çalışmasının temel amacının günlük yaşamdaki büyü pratiklerini incelemek olmasıyla açıklamaktadır.⁸ Yakın dönemde Antik Mısır büyüünü konu alan çalışmalardan biri, Geraldine Pinch tarafından kaleme alınan *Magic in Ancient Egypt* (Antik Mısır Büyüleri) adlı eserdir. Pinch, Budge'un tasnifine benzer bir yaklaşım benimsemiş, ancak yeni arkeolojik ve filolojik verilerden yararlanarak bu sınıflandırmanın kapsamını genişletmiştir.⁹ Mısır bilimci Robert K. Ritner'in 1993 yılında yayımlanan *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice* (Antik Mısır Büyü Uygulamalarının İşleyişi) adlı çalışması, Antik Mısır'da büyüyle ilgili kavramların ayrıntılı analizi ve filolojik açıklamaları bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır.¹⁰

Bu çalışmalar, Antik Mısır'daki büyü kavramının ritüel düzeyde somutlaştığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda özellikle ölüm sonrası yaşama ilişkin uygulamalar, büyüsel pratiklerin en yoğun biçimde gözlemlendiği alanlar arasında yer almaktadır. Bu uygulamaların başında gelen mumyalama, ölüm inancıyla doğrudan ilişkili olması ve Antik Mısır inanç sisteminde merkezi bir konumda bulunması nedeniyle Mısır bilimi araştırmalarında odak noktalarından biri olmuştur. Birçok araştırmacı tarafından ölüm sonrası yaşam inancı ve bedenin korunmasına yönelik uygulamalar Mumyalama bağlamında detaylı olarak çalışılmıştır. Mısır bilimci Gaston Maspero, 1875 yılında Louvre Papirüsü 5.158 üzerine yaptığı araştırmasında *Le Rituel de l'Embaumement* (Mumyalama Ritüeli)¹¹ adlı başlıkla mumyalama sürecindeki büyüsel uygulamalara yer veren en önemli yazılı kaynaklardan biri olmuş ve sonraki araştırmacılar tarafından detaylı olarak incelenmiştir.¹² Türkiye'de Antik Mısır'da mumyalama konusuna odaklanan bütüncül ve kapsamlı bir akademik çalışma bulunmamaktadır. Bu konuya genellikle Antik Mısır inanç sistemi, cenaze ritüelleri veya müzecilik bağlamında hazırlanan çalışmaların alt başlıkları içinde sınırlı biçimde yer verilmektedir. Öte yandan, "*Mumyalama Geleneğinde Kullanılan Kanopik Kaplar*" gibi belirli nesnelere odaklanan tematik çalışmalar da mevcuttur. Ancak, Antik Mısır'daki büyü pratikleri ile mumyalama ritüeli arasındaki ilişkiyi inceleyen ve özellikle büyüün bu ritüel içerisindeki rolünü ele alan

⁷ E. A. Wallis Budge, *Egyptian Magic* (London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1901).

⁸ J. F. Borghouts, *Ancient Egyptian Magical Texts* (Leiden: E.J. Brill, 1978), VII-XII.

⁹ Pinch'in eserindeki konular şu alt başlıklardan oluşmaktadır: Mısır büyüü, mit ve büyü, ecinniler, yazılı büyü, büyücüler ve rahipler, muskalar, tıp ve büyü. bk. Geraldine Pinch, *Magic in Ancient Egypt* (London: British Museum Press, 1994). Benzer çalışmalar için bk. Rosalie David, *Religion and Magic in Ancient Egypt* (London: Penguin Books, 2002); Eleanor L. Harris, *Ancient Egyptian Divination and Magic* (York Beach, ME: Weiser Books, 1998). Ulaşabildiğimiz kadarıyla Türkiye'de Antik Mısır'da büyü kavramına değinen çalışmalar için bk. Mukadder Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 200-215; Muhammet Salih Şimşir, *Antik Mısır Dininde Kâhînlük, Sihir ve Büyü* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2018); Osman Olgu Dönmez, *Eski Mısır Uygarlığında Tıp Uygulamaları* (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli, 2019).

¹⁰ Ritner, *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice* (Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2008).

¹¹ Maspero, *Mémoire sur quelques papyrus du Louvre* (Paris: Librairie A. Franck, 1875); Mumyalama Ritüeli olarak bilinen metin, ilk olarak 1857'de Teb'de bulunmuş ve günümüzde bir nüshası Kahire Mısır Müzesi'nde (Pap. Boulaq III), diğer nüshası ise Paris Louvre Müzesi'nde (Pap. Louvre 5.158) korunmaktadır. Metnin baş kısmı eksiktir ve bazı bölümler üçüncü bir parçadan (Pap. Durham 1983.11 + Pap. St. Petersburg 18128) tamamlanmıştır. Mumya mezara konulmadan önce yapılması gereken ritüel işlemleri ayrıntılı şekilde tarif eder. Greko-Romen dönemine (MS. 50-55) ait olan metin, içerdiği bilgilerle Yeni Krallık dönemine (MÖ. 1539-1077) ait mumyalama geleneklerinin izlerini yansıtmaktadır. Bk. Bob Brier – Ronald S. Wade, "Surgical Procedures During Ancient Egyptian Mummification", *Chungará (Arica)* 33/1 (2001): 117-123; Frédéric Servajean, "Le cycle du ba dans le Rituel de l'Embaumement: P. Boulaq III, 8, 12-8, 16", *ENiM* 2 (2009): 9-23; Serge Sauneron, *Rituel de l'embaumement: pap. Boulaq III, pap. Louvre 5.158* (Le Caire: Imprimerie Nationale, 1952), VII-IX.; Budge'ye göre nüshalardan biri Heru adında diğeri ise Hetra adında bir rahip için yazılmıştır. Papirüste, insan bedeninin belirli kısımlarının mumyalanma süreci anlatılmakta ve mumyalamayı yöneten rahip tarafından hangi malzemelerin kullanıldığı belirtilmektedir. Ayrıca mumyalamayı yöneten rahip tarafından okunması gereken büyülü metinlere yer verilmiştir. Bu uygulamaların amacı, bedenini her bir parçasını kutsal bir niteliğe kavuşturmak ve büyüülü sözlerle koruma altına almaktır. E. A. Wallis Budge, *The Literature of the Ancient Egyptians* (London: J. M. Dent & Sons, 1914), 248.

¹² Bu metin, daha sonra Serge Sauneron tarafından *Le Rituel de l'Embaumement* (Papyrus Boulaq III et Papyrus Louvre E 5158) (1958) başlıklı kapsamlı bir edisyonla ayrıntılı biçimde yayımlanmıştır. Günümüzde ise Claude Carrier, *Le Rituel de l'Embaumement de l'Égypte ancienne* (Papyrus Boulaq III et Louvre 5158) (2016) adlı çalışmasında son dönem Mısır bilimi çalışmaları çerçevesinde yeniden yorumlamıştır. Bk. Claude Carrier, *Le Rituel de l'Embaumement de l'Égypte ancienne* (Papyrus Boulaq III et Louvre 5.158) (Paris: Éditions Cybèle, 2016).

bir araştırma henüz gerçekleştirilmemiştir.¹³ Bu eksiklik, büyüün mumyalama sürecindeki sembolik ve işlevsel rolünün incelenmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle çalışmada, Antik Mısır'daki büyü kavramı, dinle iç içe geçmiş yapısı çerçevesinde ele alınmış; mumyalama süreci ve sonrasındaki büyüsel uygulamalar (bedeni korumaya yönelik işlemler, büyüsel metinler, koruyucu nesnelere) bağlamında cenaze metinlerinden de örnekler verilerek incelenmiştir. Mumyalama sürecinde gerçekleştirilen büyüsel uygulamalar, mevcut düzenin devamlılığını sağlamak ve ölüm sonrası varoluşu güvence altına almak amacı taşıyan kutsal pratikler olarak değerlendirilmiştir.

1. Antik Mısır'da Büyü

Mısır inancında büyü, "kudret, güç" anlamına gelen "heka" (ḥk³) kelimesiyle tanımlanmaktadır. Heka'nın, yaratılışa başlangıçtan itibaren güç verdiği inanimakta ve hem yaratılışın sürekliliğini sağladığı hem de bu süreci mümkün kılan enerjiyi temsil ettiği düşünülmektedir. Aynı zamanda heka yaratıcı bir tanrı (Ḥk³) olarak da görülmektedir. Bu sebeple "ilk neden" olarak anılmaktadır. Ayrıca heka ile ifade edilen büyü, engelleri ortadan kaldıran ve yaratılış sürecinde tanrılara güç kazandıran bir unsur olarak tanrı üstü bir pozisyonda ifade edilmektedir.¹⁴ Mısır kaynaklarında ḥk³'ya benzer şekilde 'n geri püskürtmek/defetmek, w³ lanetlemek, mdw telaffuz etmek" ve shr, shwh kötü ruhları kovmak gibi kullanımlar da bulunmaktadır.¹⁵

Büyü, tanrılar tarafından insanlığa verilen değerli bir hediye olarak görülmektedir. Tanrısal varlıklarla ilişkili kelimelerin telaffuzunun büyüsel enerjiyi ortaya çıkardığı ve bu enerjinin ifade edilen kavramları gerçeğe dönüştürdüğüne inanılmaktadır.¹⁶ Mısır büyü ve bu çerçevede kullanılan çeşitli uygulamalar Antik Mısırlıların tanrısal güçlerin etkisiyle kendi dünyalarını etkilemeye ve değiştirmeye çalıştıkları yöntemlerdir. Bu durum, onların doğal felaketlere, hastalıklara, ölüme ve sosyal düzenin devamlılığına yönelik kaygılara karşı verdikleri tepkilerin bir parçasıdır.¹⁷ Bu nedenle Mısırlılar karşılaştıkları olumlu/olumsuz durumları etkilemek/değiştirmek için büyüye başvurmuşlardır.¹⁸ Tarihsel süreç boyunca uygulama biçimleri farklılık gösteren Antik Mısır büyüünün işlevsel yönü, üç temel alanda belirgin şekilde öne çıkmaktadır. Bunlar; kehanette bulunurken,¹⁹ hedeflenen kişi veya kişilere fayda/zarar vermeye teşebbüs ederken²⁰ ve ölüm sonrasına hazırlık yapılırken²¹ kullanılan uygulamalardır.

¹³ Ulaşabildiğimiz kadarıyla Türkiye'de Antik Mısır'da Mumya/mumyalama konusuna değinen çalışmalar için bk. A. Ateş – H. Ören, "Eski Mısır Mumyalama Geleneginde Kanopik Kaplar", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 10/6 (2023): 2582–2602; S. Yıldız – V. Korkmaz, "Mısır Mitolojisinde Tanrılardan Tıbbı Yansıyanlar", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 12/3 (2022): 438–449; Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*, 183-200; Zeynep Efe, "Türkiye Müze ve Türbelerindeki Mumyaların Tarihi ve Bugünkü Durumları", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 34 (2015): 279–292.; Zeynep Nur Özbakır, *Eski Mısır'da Kadın* (Yüksek Lisans Tezi, NEÜSBE, Konya, 2022); Meryem Karagülle Çifçi, "Antik Mısır'da Tanrı ve Ölüm Tasavvurları," *Mütefekkir* 10, sy. 19 (Haziran 2023): 235-255.

¹⁴ Pinch, *Magic in Ancient Egypt*, 9–11; Alan H. Gardiner, "Magic", *Encyclopedia of Religion and Ethics* (Edinburgh: T&T Clark, 1930), 8/262; Richard H. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt* (London: Thames & Hudson, 2003), 110.

¹⁵ Ritner, *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice*, 52.

¹⁶ Christian Jacq, *Egyptian Magic* (Warminster: Aris & Phillips, 1985), 45; Antik Mısır'da büyü yalnızca telaffuzla değil, aynı zamanda eylemler ve jestlerle de gerçekleştirilmiştir. Büyük bir otoriteye sahip olduğu düşünülen büyücünün talepleri yerine getirilmezse kozmik düzenin bozulacağına ve muhatabının felaketlerle karşı karşıya kalacağına inanılmıştır. Büyü, yaratılmış tüm varlıklar üzerinde etkiye sahip güçlü bir kuvvet olmasına rağmen, yaratıcının ilk sözleriyle var olmuştur. Ancak insanlar tarafından bazen tanrısal plana tamamen zıt, kötü amaçlar için de kullanıldığı belirtilmiştir. Bk. J. P. Allen, *Genesis in Egypt: The Philosophy of Ancient Egyptian Creation Accounts* (New Haven, CT: Yale University Press, 1988), 36.

¹⁷ Silvia Zago, *Conceptualizing Life after Death: The Evolution of the Concept of Duat and Related Notions in Egyptian Funerary Literature* (Doktora Tezi, University of Toronto, 2019), 8-10; Ritner, *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice*, 67-72.

¹⁸ Pinch, *Handbook of Egyptian*, 17; Antik Mısır'daki büyü pratikleri arasında; tehlikeli kişilerden (özellikle ölümler ve kötü gözden) korunma, gece karanlığını uzaklaştırma, kaza ve ani ölümden sakınma, hastalıklara yol açan kötü ruhları kovma, kanamaları durdurma, yanıkları iyileştirme, baş ağrılarını giderme, doğumla ilgili rahatsızlıkları hafifletme ve çocukları koruma amaçlı uygulamalar yer almaktadır. Bk. Borghouts, *Ancient Egyptian Magical Texts*, X-XI.

¹⁹ Gündelik hayatta karşılaşılan problemler, atamalar, bir konuyla ilgili doğru karar verme isteği, bir konu ya da olayla ilgili ilahî onay ya da tavsiyeye ihtiyaç duyulması kehanetin konusunu teşkil etmiştir. Hukuk alanında ise kehanet, hırsızlık gibi küçük çaplı davalarda, genellikle hırsızın kimliğinin bilinmediği ya da bilinmesine rağmen karşı tarafın bunu reddettiği ve yeterli kanıtın olmadığı davalarda kullanılmıştır. Bk. Ellen Dailey Bedell, *Criminal Law in the Egyptian Ramesside Period* (Doktora Tezi, Brandeis University, Massachusetts, 1973), 197–199; Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*, 201; Kehanette bulunmanın en önemli yollarından biri de rüyalar olmuştur. Mısırlılar, ilahi güçlerin iradelerini kendilerine rüyalar yoluyla bildirdiklerine inanmaktaydılar. Uyuyan kişi tanrıların âleminde yaşardı ve onlarla temasa geçebilirdi. Bu nedenle rüyalara son derece önem verilmiş bunları yorumlama yeteneği olan kâhinler büyük takdir görmüştür. Bk. Eric Hornung, *Mısır Bilimine Giriş*, çev. Zehra Aksu Yılmaz (İstanbul: Kabalı Yayınları, 2004), 108-109.

²⁰ Mısırlılar düşmanlarını yok etmek için de çeşitli büyü uygulamaları gerçekleştirmişlerdir. Buna göre düşmanlarının adını bir papirüse yazıp mürekkeple silerek ya da lekeleyerek onların başına talihsizliklerin gelmesini sağlamış, düşmanlarının resmini çizip mühürlü bir kutuya kapatarak da onlardan zarar gelmesini engellemişlerdir. Ayrıca kırmızı çanakların üzerine lanetleme büyüleri yazıp bunları kırarak da düşmanlarının gücünü yok ettiklerine inanmışlardır. Bk. Pinch, *Handbook of Egyptian*, 17-18; Harris, *Ancient Egyptian*

Antik Mısır'daki büyü inançları, bu medeniyetin başta siyasi organizasyonu olmak üzere, dinî, iktisadi ve sosyal yapısını zamanla dönüştürmüştür.²² Bu dönüşüm, siyasi alanda firavunların büyüsel gücü kontrol etmesi sebebiyle hem siyasi hem de dinî lider olarak konumlandırılması, dinî alanda mumyalama ritüeli ve ölüm sonrasında hazırlık, iktisadi alanda ise ölüm kültürüne ayrılan kaynaklar (mezarların inşası için harcanan işgücü ve mezarlara konulan malzemeler) gibi çeşitli örneklerle gözlemlenebilir. Ayrıca, bazı büyüsel uygulamaların kurumsal uygulamalara dönüşmesi, başta astronomi olmak üzere tıp ve mimari gibi alanlardaki gelişmelere önemli ölçüde etki etmiştir.²³

Büyünün kutsal bir yönü olması, onunla ilgili birçok kültürün ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu kültürlerin başında, büyüünün en önemli figürüne dönüşen Tanrı *Thoth* (bilgelik, yazı ve büyü tanrısı) gelmektedir. Etkili ve güçlü büyülerin onun tarafından ortaya çıkarıldığına inanılmıştır. *Thoth*'un, şifa büyülerinin yanı sıra, ölümlerin öteki dünyadaki yolculuğunu hem daha kolay hale getirmek hem de felaketlerden uzak tutmak için de büyüler yazdığına inanılmıştır.²⁴ Özü itibarıyla büyü yalnızca tanrılara özgü olsa da yeryüzündeki temsilcisi olan kral, büyüsel gücü kullanabilme yetisine/yetkisine sahip olmuştur. O, bu gücü ritüeller aracılığıyla olaylar üzerindeki iradesini gösterebilme ve rahiplerle paylaşabilme yetkisine de sahip olmuştur. Bu bağlamda tapınaklar krallıkla ilgili büyülerin gerçekleştirildiği ritüel merkezleri haline gelmiştir.²⁵

Büyü yapan kişiler için genellikle "hekaw/ hk'w"(büyücü) ifadesi kullanılmıştır.²⁶ Büyüsel güce sahip olduklarına inanılan bu kişiler, işlevleri ve toplumsal konumlarına göre iki ana grupta değerlendirilmektedir. İlk grup, tapınaklarda görev yapan ve eğitim almış rahiplerdir. Büyücülerin büyük bir kısmını oluşturan bu rahipler, "per ankh" (yaşam evi) adı verilen mekânlarda çalışmışlardır. Per ankh, dinî metinlerin yazıldığı, tıp, edebiyat, astronomi vs. alanlarda tartışmaların yapıldığı ve rahiplerin belli konularda uzmanlaştığı bir yer olan işlevinin yanı sıra büyüsel metinlerin derlendiği, kopyalandığı ve korunduğu bir merkez olarak da kullanılmıştır. İkinci grup ise, resmi bir dinî eğitime sahip olmayan ve tapınak kurumu ile doğrudan ilişkisi bulunmayan büyücülerden oluşmaktadır. Bunlar buldukları bölgelerde şifacılık faaliyetleri yürütmüş ve halkın gündelik sorunlarına çözüm üretmeye çalışmışlardır.²⁷

Büyü metinlerinin büyük bir kısmı Orta Krallık (MÖ 1780-1760) ve sonraki dönemlerden kalan kopyalarla günümüze ulaşmıştır. Yeni Krallıktan (MÖ. 1539-1077) itibaren diğer dillerde yazılmış büyüler de belgelenmiştir. Büyülerin kaynakları genellikle mezarlardaki metin ve nesnelere, papirüsler, seramik parçaları, dikili taş ve farklı amaçlarla hazırlanmış heykellerdir. Büyü metinleri, bazen rulo hâlinde sarılıp muska olarak boyna takılmış, bazen de belirli yerlere dikilmiş veya yerleştirilmiştir. Çoğu zaman büyü metninin sonunda kullanım talimatları yer almıştır.²⁸ Büyücülükte yazılı metinlerin ön planda olması, okuma yazma bilen az sayıda kişinin bu metinlere erişebildiğini ve bu bilgileri kullanarak toplumda ayrıcalıklı bir konum elde ettiğini göstermektedir. İnsanlar bir problemleri olduğunda bu din adamlarına gelmiş, onlar da kişinin derdini dinledikten sonra uygun olan büyüü bulmak için kutsal metinlere bakarak problemlerini farklı uygulamalarla gidermeye çalışmışlardır. Bu tür uygulamaların başında, kişinin hem

Divination and Magic (York Beach, ME: Weiser Books, 1998), 179; Benzer bir ritüel olan *Öfkeli Olanı Defetme Ritüeli* (Papyrus Louvre E 3129), belirli bir düşmana karşı okunan büyülerin yedi gün boyunca ona zarar vereceğini belirtir. Ayrıca bu metinlerin tapınak ayinlerinde düzenli olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Bk. Ritner, *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice*, 13.

²¹ Mısır'da ölüm, tanrılar ile ölümler arasındaki mesafenin aşıldığı bir süreç olarak anlaşılmıştır. Ölüm, yaşamın tamamlayıcısı, iki dünya arasındaki uçurumu aşmanın bir yolu olarak görülmüştür. Buna göre ölümü yenip yeniden doğma imkanına ulaşan insanlar ilahi özü paylaşmaktadır. Çünkü ilahi yaşam her zaman yeniden doğmaktadır. Bu durum Tabut Metinlerinde şöyle ifade edilmiştir: "*Ben Thoth'um, ben yükselirken Ra'yım, kendisinden çıkan Kheper'im.*" Ölüm sonrası uygulanan ritüellerin, ölünün tanrılar gibi ölümü yenerek bir güce sahip olmasına yardımcı olduğuna inanılmaktadır. Bk. Bojana Mojsov, *Osiris: Death and Afterlife of a God* (London: Wiley-Blackwell, 2005), 17.

²² Budge, *Egyptian Magic*, VII-IX.

²³ David, *Religion and Magic in Ancient Egypt*, 57.

²⁴ Mojsov, *Osiris: Death and Afterlife of a God*, 213.

²⁵ David, *Religion and Magic in Ancient Egypt*, 311.

²⁶ Pinch, *Magic in Ancient Egypt*, 53. Antik Mısır'da büyü uygulamalarına dair anlatıların yer aldığı en dikkat çekici belgelerden biri de *Westcar Papirüsü'dür* (P. Berlin 3033). Bu papirüs, Kral Khufu'nun (Keops) sarayında geçtiği varsayılan bir dizi öyküyü içermektedir. Metinde, Khufu'nun huzurunda çeşitli şahıslar tarafından anlatılan hikâyeler aracılığıyla, büyücülerin olağanüstü güçleri ve bu güçleri nasıl icra ettiklerine dair örnekler sunulmaktadır. Bu anlatılar arasında büyücü Ubainer ve diğer büyücülerin gerçekleştirdiği mucizevi eylemler dikkat çeker. Papirüs, büyü anlayışına hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bk. Budge, *The Literature of the Ancient Egyptians*, 25-26.

²⁷ Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*, 212.

²⁸ Borghouts, *Ancient Egyptian Magical*, VIII.

hayatta hem de ölümden sonra korunması amacıyla büyücüler tarafından muska yazılması gelmektedir. Bunun yanı sıra, büyülü sözlerin gücünden faydalanmak amacıyla büyünün yazılı olduğu papirüsleri içeceklerin içine atıp çözülmesini bekledikleri, ardından da bu karışımı muhataba içirdikleri pratikleri de bulunmaktadır.²⁹

2. Mumyalama

Mumyalama, Antik Mısır'da ölüm sonrası yaşamın sürekliliğini sağlamak için cesedi çeşitli işlemlerden geçirmek suretiyle çürümesini önlemek ve vücut bütünlüğünü muhafaza etmek için yapılan uygulamadır.³⁰ Antik Mısır'da bu uygulama, II. Naqada (MÖ. 3600-3350) döneminin sonundan itibaren başlayarak, Mısır'da Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı Geç Antik Çağ'a (yaklaşık MS. 4. yüzyıl) kadar devam etmiştir. Mumyalama, Antik Mısır inancında insanın tinsel bileşenlerinden kabul edilen *ka* (yaşam gücü/kişinin varlığını sürdüren özü) ve *ba*'nın (hareket kabiliyetine sahip ruh), beden ölümünden sonra da varlığını sürdürmesi için cesedi koruma amacıyla ortaya çıkmıştır. Mısır dilinde genellikle canlı beden *khet* (ḫt), ölü beden ise *khat* (ḫ't) olarak adlandırılmıştır. Mumya ise *sah* (s'ḥ) kelimesiyle ifade edilmektedir.³¹

Antik Mısırlılar öldükten sonra iyi korunmuş bir bedene sahip olmayı sonsuz hayatın anahtarı olarak görmüşlerdir. Onlara göre beden mummyya dönüştüğünde vücut bütünlüğü bozulmuyor, devamında ise yiyecek adakları ve duvarlara yazılan büyülü sözcüklerle kişinin *ka*'sı besleniyordu. Eğer beden mumyalanmaz veya mummyalı beden kaybolur ya da tahribata uğrarsa bu felaket anlamına geliyordu. Öldükten sonraki yaşamın garantisi kişinin dünyada adının anılmasıyla ve mumyalanan bedeninin varlığı ile sağlanıyordu.³² Antik Mısır Mitolojisine göre mumyalama ilk defa Osiris'le ortaya çıkmıştır. Bu uygulama yaşamın sona ermesinin ardından öteki dünya hayatının hem başlangıcı hem de en önemli bir şartı olmuştur.³³ Mitolojide yer alan Osiris'in öldükten sonra tekrar hayata dönmesi ve ölümsüz hayata sahip olması bu çıkarımı desteklemektedir.³⁴

Mısır dilinde mumya kelimesini ifade etmek için kullanılan *sah* sözcüğünün aynı zamanda "soyluluk, itibar" anlamında da kullanılması, cenaze işlemi sırasında ölünün, daha yüce bir varlık alanına kabul edildiği inancını desteklemektedir.³⁵ Osiris'in bedeninin parçalarının birleştirilmesine benzer şekilde

²⁹ Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sıfı*, 185.

³⁰ Douglas J. Brewer – Emily Teeter, *Mısır ve Mısırlılar*, çev. Nihal Uzan (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2017), 180.

³¹ Salima Ikram, *Death and Burial in Ancient Egypt* (Cairo: The American University in Cairo Press, 2015), 48; İngilizce'de kullanılan "mummy" ifadesi ise Farsça ve Arapça'da balmumu ve zift anlamına gelen "muum" ve "mümiyyah" kelimelerinden türetilmiş devamında "mummy" ifadesiyle son halini almıştır. Mumyaları ilk keşfeden Araplar, karşılaştıkları bedenlerin siyah renkte olması nedeniyle zift ile kaplandığını düşünmüşlerdir. Bu durum mumyaların zamanla siyah renge dönüşmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak zift, siyah katran benzeri bir madde olup, Yeni Krallık'ın sonlarına doğru bazı mumyalarda aralıklı olarak kullanılmıştır. Bk. Salima Ikram, "Mummification," *UCLA Encyclopedia of Egyptology* 1/1 (2010): 1–3; Paula Vegia, "Studying Mummies and Human Remains: Some Current Developments and Issues," *Journal of the Washington Academy of Sciences* 98/2 (2012): 1–21.

³² Salima Ikram – Aidan Dodson, *The Mummy in Ancient Egypt: Equipping the Dead for Eternity* (London: Thames & Hudson, 1998), 15; Ian Shaw – Paul Nicholson, *British Museum Dictionary of Ancient Egypt* (London: British Museum Press, 1995), 190–191; Antik dönemde zarar görmüş mumyaların dinî bir görev olarak restore edilmesi, zarar görenlerin öteki dünyadaki yaşamlarına yardım edilmek istenmesiyle ilişkilendirilmiştir. Özellikle, kraliyet mumyalarının dikkatlice restore edilip yeniden gömülmesi dikkat çekicidir. Bk. Ikram, *Death and Burial in Ancient Egypt*, 73.

³³ İsmail Taşpınar, *Duvarın Öteki Yüzü: Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı* (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003), 43; Mladen Tomorad, "Ancient Egyptian Funerary Practices from the First Millennium BC to the Arab Conquest of Egypt (c. 1069 BC–642 AD)," *The Heritage of Egypt* 2/2 (2009): 12–28; Mumyalama ritüelinde, *Khery-Hebet* adlı rahip tarafından çeşitli büyüsüz metinler okunurken, beden sarıldığı ve ölünün Osiris'le özdeşleşerek dönüştüğü düşünülmektedir. Bk. Jan Assmann, *Death and Salvation in Ancient Egypt* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005), 33.

³⁴ Antik Mısır Mitolojisine göre Mısır kralı olan Osiris sahip olduğu güçleri çekemeyen kardeşi Seth tarafından ihanete uğramaktadır. Seth onu alt etmek için bir entrika planlar ve ziyafet düzenleyerek kardeşi Osiris'i davet eder. Ziyafetten önce Osiris'in boyutlarına uygun bir ahşap sandık yapar. Bu sandığı içine sadece tam olarak sığan kişiye sandığı hediye edeceğini açıklar. Herkes denedikten sonra, Osiris sandığa sığacak şekilde içeri girer ve Seth hızla sandığın kapağını kapatıp mühürler. Seth ve adamları sandığı Nil'e bırakırlar. Haberi alan İsis, saçından bir tutam keser ve yas elbiseleri giyer. Nil Nehri, sandığı Byblos'a taşır ve oradaki bir ağacın yanına bırakır. Bu ağaç zamanla büyür ve Osiris'in sandığını içine alarak onu korur. İsis, yas tutar halde kocasının sandığını bulmak için yola çıkar ve sonunda onu Byblos'ta keşfeder. Seth, bunu öğrenince Osiris'in bedenini on dört parçaya böler ve bu parçaları Mısır'ın dört bir yanına dağıtır. İsis, bu dağılmış parçaları bulmak için papirüsten bir kayığa biner ve bulduğu her parçanın olduğu yerde ritüel düzenler. İsis, tüm parçaları bir araya getirir ve büyü ile ona hayat verir. Ardından İsis, kocasıyla birlikte olur ve oğlu Horus'a hamile kalıp onu doğurur. Horus büyür ve amcası Seth'e karşı savaş açar. Böylece babasına ait olan Mısır tahtını geri alır. Bu olaydan sonra Osiris, yeraltı dünyanın hükümdarı olarak kabul edilir. Ölümün sembolü olarak Osiris, yaşamın sembolü olarak ise Horus özdeşleştirilir. Bk. Mojsov, *Osiris: Death and Afterlife of a God*, XIX-XX; George Hart, *Mısır Mitleri*, çev. Mehmet Sait Türk (Ankara: Phoenix Yayınları, 2017), 62–64.

³⁵ Jan Assmann, "Death and Initiation in the Funerary Religion of Ancient Egypt", *Religion and Philosophy in Ancient Egypt*, ed. W. K. Simpson (New Haven, CT: Yale Egyptological Seminar, 1989), 139.

gerçekleştirilen mumyalama uygulaması, zamanla bu ritüelin Antik Mısırlılar tarafından ölümü — yani yok oluşu — alt etme eylemi olarak yorumlanmasına yol açmıştır. Bu durum, yalnızca ölümden sonra cesedin korunması anlamına gelmemekte, aynı zamanda hayattayken dahi bozulabilir olan insan bedeninin sonsuza kadar kalıcı biçimde dönüştürülmesine imkân tanımaktadır. Antik Mısırlılar için bu dönüşüm, büyüsel nitelikteki ritüellerden biri olmuştur.³⁶

Mumyalamanın ilk olarak nasıl ortaya çıktığı merak konusu olmuş ve bu uygulamayla Mısır coğrafyası arasında yakın bir ilişki olduğu düşünülmüştür. Mumyaların ilk olarak Geç Neolitik dönemde sıcak iklimin etkisiyle kumların altındaki cesetlerin kuruyarak nispeten bozulmamış kabuklar halinde kalmasıyla ortaya çıktığı düşünülmektedir. Böylece, doğal olarak korunmuş cesetlerin muhtemelen zamanla köpek veya çakal gibi hayvanların müdahalesi ya da erozyon nedeniyle ortaya çıkarıldığı değerlendirilmektedir. Bu durumun, Mısırlıların ölümlerini koruma fikrini geliştirmesine ve cesedin bütünlüğünün bozulmamasının, öteki dünyadaki yaşamına devam edebilmesi inancının yaygınlaşmasına katkı sağladığı kabul edilmektedir.³⁷

Mumyalama ile beden ka ya da *ba*'nın hem evi hem de sığınacağı bir liman olarak korunması zorunlu görülmüştür. Ayrıca *ba*'nın her gece geri gelebilmesi için cesedin tanınır halde kalması gerektiğine inanılmıştır.³⁸ Dolayısıyla sadece beden mumyalanması yeterli görülmemiş, aynı zamanda beden ölümünden sonra mezarına gelen *ka* ve *ba* tarafından tanınabilmesi için mumyanın özelliklerinin belirli bir kalıba aktarılmasıyla modelinin çıkarılması, bu modele uygun bir tabut yapılması ve özel bir tabaka ile kaplanarak tabuta konması gerekmektedir.³⁹ Mumyalanmış beden, yaşamda olduğundan daha ideal bir formda korunması için çaba gösterilmiştir. Böylece, bedensel kusurlar düzeltilmiş, yüz hatları belirginleştirilmiş ve daha kalıcı bir şekilde ölünün kendine ait bir yansıması elde edilmeye çalışılmıştır.⁴⁰

Mumyalama yapılırken ilk olarak beden bütünlüğüne zarar vermeyecek şekilde göbek altından küçük bir alan delinerek iç organlar çıkarılır. Devamında beyin özel yöntemlerle eritilerek burundan akıtılır. Daha sonra vücut, *natron* adı verilen özel bir tuz ile sıvılardan arındırılarak kurutulur. Natron; tuz ile bikarbonat minerallerinin karışımıdır.⁴¹ Mumyalama ile ilgili belgeler, mumyalamanın toplamda yetmiş gün sürdüğünü ve yaklaşık kırk günün bedeni kurutmaya, geri kalan zamanın ise sargılama ve gömme işlemine ayrıldığını doğrulamaktadır.⁴² Ancak bu durumun istisnaları da vardır. Giza'daki Kraliçe III. Meresankh'ın mezarında yer alan bir yazıtta, onun ölümünden 272 gün sonra gömüldüğü kaydedilmiştir.⁴³ Başka bir kişide ise

³⁶ Mojsov, *Osiris: Death and Afterlife of a God*, 18.; Jan Assmann, *Death and Salvation in Ancient Egypt* (Cornell University Press, 2005), 35.

³⁷ Ikram, *Death and Burial in Ancient Egypt*, 50.

³⁸ Pinch, *Handbook of Egyptian*, 121; Nicola Harrington, *Living with the Dead: Ancestor Worship and Mortuary Ritual in Ancient Egypt* (Oxford: Oxbow Books, 2013), 27.

³⁹ Özel tabaka (kartonaj), keten bezleri veya papirüslerin bir tür tutkalla (genellikle nişasta benzeri) sertleştirilerek şekillendirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu malzemeyle mumyalanmış cesetlerin üzeri kaplanarak bir tür koruyucu tabaka oluşturulurdu. Özellikle Orta Krallıkta yaygın olarak kullanılmıştır. Bu teknikle, ölünün yüzünü ve vücudunu kaplayacak şekilde bir tabaka şekillendirilmiş ve genellikle üzerine renkli boya ile büyüler ve semboller işlenmiştir. Daha sonraki dönemlerde bu yöntem tamamen ahşap veya taş lahitlere bırakılmış olsa da, özellikle daha az varlıklı kişiler için düşük maliyeti nedeniyle kullanılmaya devam etmiştir. Bk. Ikram, *Death and Burial in Ancient Egypt*, 145-147; John H. Taylor, *Egyptian Mummies* (Londra: British Museum Press, 2010), 89-91.

⁴⁰ Ikram, "Mummification" 1-3; David, *Religion and Magic in Ancient Egypt*, 327-328; Mumyalama Antik Mısır tarihinde farklı şekillerde uygulanmıştır. Herodot'un aktarımları, Antik Mısır'da ölüm sonrası uygulamaların hiyerarşik bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ona göre, Mısır'da bu işlem, ölen kişinin sosyoekonomik statüsüne göre farklılık gösteren üç ayrı modelle gerçekleştirilmiştir. Bu modeller, fiyatlarına ve uygulanan işlemlerin kapsamına göre sınıflandırılmıştır. En pahalı ve kapsamlı olan modelde, mumyalama işlemi oldukça detaylı ve titiz bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Buna göre ilk aşamada, beyin rahip tarafından burun deliklerinden özel bir kanca yardımıyla çıkarılırdı. Eğer bu yöntemle beyin tamamen çıkarılamazsa, kalan kısımlar ilaçlar kullanılarak eritilirdi. Ardından vücudun iç organları çıkarılır ve bu boşluklar hurma şarabı ile temizlenip çeşitli aromatik kokularla muamele edildikten sonra dikilirdi. Sonraki aşamada, ceset tuzlanarak yetmiş gün boyunca bekletilirdi. Bu süreç, vücudun tamamen kurumasını ve korunmasını sağlardı. Tüm bu işlemler tamamlandıktan sonra, mumyalanmış ceset özenle sarılarak ölünün yakınlarına teslim edilirdi. Yakınları, ceset için özel olarak hazırlanmış bir tabuta yerleştirir ve bu tabut, ölü odasına dik bir şekilde konulurdu. Diğer iki modelde ise mumyalama işlemi daha basit ve ucuz bir şekilde gerçekleştirilirdi. Bu modellerde, tuz kullanılarak cesedin korunması sağlanırken, iç organların çıkarılması gibi detaylı işlemler uygulanmazdı. Bk. Herodotos, *Tarih*, çev. Furkan Akderin, (İstanbul: Say Yayınları 2017), 132-133.

⁴¹ Tomorad, "Ancient Egyptian Funerary Practices from the First Millennium BC to the Arab Conquest of Egypt (c. 1069 BC – 642 AD)", 12-28; Ateş - Ören, "Eski Mısır Mumyalama Geleneğinde Kanopik Kaplar", 2582-2602; Şimşir, *Antik Mısır Dininde Kâhînlük, Sihir ve Büyü*, 68.

⁴² E. A. Wallis Budge, *The Mummy: A Handbook of Egyptian Funerary Archaeology* (London: KPI, 1987), 205.; Tomorad, "Ancient Egyptian Funerary Practices from the First Millennium BC to the Arab Conquest of Egypt (c. 1069 BC – 642 AD)", 12-28; Serge Sauneron, *Rituel de l'embaumement: pap. Boulaq III, pap. Louvre 5.158, XVI*.

⁴³ Assmann, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, 32.; Ikram, *Death and Burial in Ancient Egypt*, 57.;

standart yetmiş günlük dönemin, *Sirius* yıldızının yetmiş günlük kaybolma ve yeniden ortaya çıkma döngüsü ile ilişkilendirildiği düşünülmektedir.⁴⁴

Mumyalama işlemi bir ritüel kapsamında gerçekleşmektedir. Bu nedenle yapılan her bir işlemin Mısır inancında farklı kavramlarla ifade edilen büyüsel anlamları bulunmaktadır. Buna göre ideal bir mumyalama işlemi için ilk olarak ceset, oluşturulan bir cenaze alayıyla birlikte şehir merkezinden uzakta bulunan nekropole götürülmektedir. Ceset bir tabutun içerisine, tabut da kayığa koyularak yaşayanların diyarı olan Nil'in doğu yakasından, ölümler diyarı olan Nil'in batı yakasına geçirilmektedir. Bu kayık aynı zamanda ölüyü öteki dünyada benzer şekilde taşıyacağına inanılan kayıkla özdeşleştirilmiştir. Cesedin kayıkla taşınması esnasında, Osiris'in cenazesine katılan tanrıçalar İsis ve Nephthys'in rolüne bürünen iki kadın, ağıt yakarak tabutun baş ve ayak kısmında durmakta ve cesede eşlik etmektedir. Ayrıca oluşturulan cenaze alayında Horus'u temsil eden *Sem* ve *Thoth'u* temsil eden *kheru hebet* rahibi de yer almıştır.⁴⁵ Batı kıyısına geçildiğinde ölüyü kutsamak amacıyla hediyeler takdim edilmiş, rahiplerde bu esnada çeşitli sözler söylemiştir. Ardından ceset, bir rahip, arkasında iki ağıt yakan ve dokuz tabut taşıyıcısıyla birlikte Anubis'le ilişkilendirilen *seh netjere* (tanrının çadırı) götürülmüştür.⁴⁶ *Ibw* (arınma çadırı) şeklinde de tanımlanan bu alan genellikle mezara ve su kaynağına (Nil Nehri) yakın seçilmektedir. *Ibw*'de ceset üç gün boyunca temizlenmekte, ardından da *wabet* (mumyalama yeri) ya da *per nefer* (cenaze mumyalama atölyesi) olarak adlandırılan yere taşınarak mumyalama işleminin yapımına başlanmaktadır.⁴⁷

Erken Hanedanlık Döneminden (MÖ. 2900-2545) çok az mumya günümüze ulaşmıştır. Bunlar genellikle ketenle sarılı ve kolları yanlarında olacak şekilde dikdörtgen ahşap tabutlara yerleştirilmiş haldedirler. Eski Krallık'ta (MÖ. 2543-2120), ölmüş bedende bir suret inşa etme çabası belirginleşmiş ve bandajlar kullanılarak net bir şekilde düzenlemeler yapılmıştır. Ceset, özenle şekillendirilip boyanmış ve ölünün kendi görüntüsüne benzetilmeye çalışılmıştır. Benzer uygulamalar Orta Krallıkta (MÖ. 1980-1760) devam etmiş ve mumyanın kol pozisyonlarında çeşitlilik ortaya çıkmıştır. Bazı mumyalarda kollar yanlara konulurken, bazılarında ise göğüs üzerinde katlanmıştır.⁴⁸

Yeni Krallıktan (MÖ. 1539-1077) günümüze ulaşan mumyalar ise sadece yapılan işlemlerdeki değişiklikler hakkında bilgi vermekle kalmaz, aynı zamanda toplumsal sınıflar arasındaki farkları da göstermektedir. Bu dönemde, ölünün vücudunun (kalıbının veya yansımalarının) daha gerçeğe yakın bir görünüm sergilemesine yönelik çabalar artmıştır.⁴⁹ Ölüye sonsuza kadar devam edecek bir suret inşa etme çabası 21. Hanedanlıkta (MÖ. 1076-944) zirveye ulaşmıştır. Gözlerin üzerine kirpik çizilmiş, göz kapaklarının altına soğan veya küçük bir hayvan kemiği yerleştirildiği tespit edilmiştir. Böylece doğal şeklini daha iyi korur hale gelmiştir. Benzer uygulama burun için de yapılmış ve küçük bir hayvan kemiği ile doldurulmuştur. Özellikle kraliyet mumyalarının parmak, tırnak ve genital organlarına özel önem verilmiş ve kurutma sırasında kopmaları engellenmiştir.⁵⁰

Bazı mumyalama örneklerinde engelli veya hasta kişilerin, mumyalama uygulamasıyla eski normal görünüşlerinin sağlandığı tespit edilmiştir. Bir diğer örnekte ise bedeninde yatak yaraları olan yaşlı bir kadının sırtı ceylan derisi ile onarıldığı ifade edilmiştir. 21. Hanedanlıkta ise doldurulan ceset erkekler için kırmızı, kadınlar için sarı renge boyanmıştır. Zamanla mumyalama tekniğinin gelişmesiyle daha önce vücuttan çıkarılan iç organlar, özel kaplara konulmak yerine kurutulduktan sonra ayrı ayrı sarılı paketlerle vücuda tekrar yerleştirilmiştir. Ancak bazı gömülerde önceki geleneğe ve barındırdığı sembolizme bağlı kalınarak eski usule uygun kanopik kaplarda muhafaza edilmeye devam edilmiştir.⁵¹

3. Mumyalamada Başlıca Kullanılan Büyü Nesnelere

⁴⁴ Emily Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt* (New York: Cambridge University Press, 2011), 57.

⁴⁵ Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*, 185-186.

⁴⁶ Harold Hays, "Funerary Rituals (Pharaonic Period)," *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, ed. W. Wendrich (Los Angeles: UCLA, 2010), 2-5.

⁴⁷ Shaw – Nicholson, *British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, 190-191; Sipahioğlu, *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*, 186.

⁴⁸ Ikram, *Death and Burial in Ancient Egypt*, 59-61.

⁴⁹ Susanne Töpfer, "The Instructions of the 'Embalming Ritual' in the Light of Archaeological Evidence", *Burial and Mortuary Practices in Late Period and Graeco-Roman Egypt: Proceedings of the International Conference Held at Museum of Fine Arts, Budapest, 17-19 July 2014*, ed. K. A. Kóthay (Budapest: Museum of Fine Arts, 2017), 23-34.

⁵⁰ Ikram, *Death and Burial in Ancient Egypt*, 65-66.

⁵¹ Ikram, *Death and Burial in Ancient Egypt*, 68.

Antik Mısır'da öteki dünya hazırlığı amacıyla ölünün bedenini muhafaza etme çabası, hayattayken kişinin iktisadi seviyesine göre çeşitlilik göstermiştir. Bunların başında bedenın korunacağı tabutlar, mezar odaları⁵² ve kişiye özel hazırlanan büyülu metinler yer almaktadır. Mumyalama işlemi sırasında bedenın kurutulması, beyin ve iç organların çıkarılması gibi fiziki işlemlere ilaveten büyüsel formüller kullanılarak birçok işlem yapılmakta ve öteki dünyada ölüye yardımcı olduğuna inanılan kanopik kavanozlar, muskalar, şabtiler ve büyülu yazıtlar hazırlanmaktadır.⁵³ Ölünün yanına yerleştirilen bu büyülu nesnelere onun varlığını başarıyla sürdürmesine yardımcı olmaktadır.⁵⁴

Mumyalama sırasında uygulanan büyülerin, ölünün Osiris gibi yeniden doğuşunu sembolize etmek ve öteki dünyada tanrılarla bir araya gelmesini sağlamak amacıyla gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Maspero, Louvre Papirüsü 5.158 üzerine yaptığı araştırmasında *Le Rituel de l'Embaumement* (Mumyalama Ritüeli) adlı başlık altında, kişiden kişiye değişen bu büyüler hakkında bilgiler sunmuştur. Ona göre bu büyülerle, ölünün öteki dünyada ihtiyaçlarının karşılanması ve tanrısal koruma altına alınması amaçlanmaktadır. Örneğin, büyülerden birinde şu ifadeler yer alır; "Osiris, senin için erzak sağlıyor, büyük yaratıcı senin için nefesleri getiriyor." ifadesi söylenir ve devamında baş güzel kokularla yağlanır. "Tanrının kokusu aracılığıyla senin kokunu mükemmel hale getirmek için! İşte, Râ'dan yayılan misk(esans) senin için geldi, kokunu Maat salonunda mükemmelleştirmek için! Büyük tanrının hoş kokulu ruhu, içinde kutsal bir koku barındırıyor. Böylece yüzün bozulmaz (çürümez) ve yok olmaz." söylenir. Metnin devamında "Ey Osiris,uzuoların yeniden canlanıyor! İşte karşında Horus, Osiris'in oğlu; başında duran o'dur." ifadesinden sonra, yedi farklı esans içeren bir kap alınır. Daha sonra, baştan ayaklara kadar tüm beden yağlanır. Ancak baş kısmı tamamen korunur."⁵⁵ Birçok büyüsel ayrıntının ve talimatın bulunduğu papirüste mumyalamanın ölümden dört gün sonra başlaması gerektiği belirtilir. Ayrıca cesede günlük yağlamanın nasıl yapılması gerektiği ve sargıları mummya yapıştırmak için reçinenin nasıl kullanılacağı da anlatılır.⁵⁶ Louvre Papirüsü 5.158'e Budge de değinmiş ve ölünün başının mumyalanmasıyla ilgili kullanılan büyülere yer vermiştir.⁵⁷

⁵² Mumyalamayı bedenın korunması için yeterli görmeyen Antik Mısırlılar, hem mumyalanmış bedeni korumak hem de bu dünyada ölünün adının anılmasını sağlamak için mezarlar inşa etmişlerdir. Antik Mısırlıların bu mezarlıklara dünyadaki evlerinden daha fazla zaman, çaba ve para harcadığı düşünülmektedir. Bu durumla ilgili MÖ. 2500 yıllarında yaşayan bir Mısırlı soylu, şu tavsiyeyi bırakmıştır. *Zenginleştiğinizde evinizi kurun, kendinize bir yer yaptığınızda, meskeninizi(mezarınızı) güzelleştirin. Batıdaki meskeninize layık olun.* Antik Mısır'da batı yönü, coğrafi bir referans olmanın yanında ölüm ve öteki dünya ile özdeşleştirilmiş kutsal bir mekânsal yönelim olarak da değerlendirilmiştir. Bk. Aidan Dodson – Salima Ikram, *The Tomb in Ancient Egypt* (New York: Thames & Hudson, 2008), 13; Barbara S. Lesko, *The Great Goddesses of Egypt* (Norman: University of Oklahoma Press, 1999), 268.

⁵³ Ölünün öteki dünyada bedensel bütünlüğünü koruması ve yemek gibi temel ihtiyaçlarını karşılayabilmesi amacıyla büyüsel anlamlar yüklenen nesnelere arasında en yaygın olarak şabti figürinleri kullanılmaktadır. Bu figürinlerin, ölen kişinin hizmetçisi olarak çalışacağına inanılmakta ve ölünün öteki dünyada rahat etmesini sağladığı düşünülmektedir. Detaylı bilgi için bk. Mukadder Sipahioğlu, "Şabtilerin Dinî Kökenleri, Fonksiyonları ve Dönüşümü", *ASBÜ Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/6 (2024): 42-76.

⁵⁴ Dodson- Ikram, *The Tomb in Ancient Egypt*, 13.; Antik Mısır'da öteki dünyaya hazırlık amacıyla gerçekleştirilen cenaze uygulamalarının en somut ve bütüncül örneklerinden biri, 1922 yılında Howard Carter (ö.1939) tarafından keşfedilen ve bozulmamış olarak günümüze ulaşan KV62 numaralı mezarda yer alan genç firavun Tutankhamun'a (M.Ö. 1332-1323) ait defin kompleksidir. Tutankhamun'un bedeninin natron tuzuyla kurutulması son derece özenli biçimde korunmuş olması, Eski Mısır'ın mumyalama tekniklerindeki uzmanlığını ortaya koyarken, beyin ve iç organların dikkatlice çıkarılarak özel koruyucu işlemlere tabi tutulması, ölüm sonrası varoluşta bedensel bütünlüğün korunmasına atfedilen önemi yansıtmaktadır. Firavunun iç organları, her biri Horus'un dört oğlunu temsil eden koruyucu dört ayrı kanopik kavanoza muhafaza edilmiştir. Mezarda bulunan çok sayıda muska, şabti figürinleri, büyüsel metin ve koruyucu nesne, ölen kişinin öteki dünyada karşılaşacağı potansiyel tehlikelerden korunmasını amaçlamaktadır. Bk. Nicholas Reeves - Richard H. Wilkinson, *The Complete Valley of the Kings* (London: Thames & Hudson, 1996), 122-125.

⁵⁵ G. Maspero, *Mémoire sur quelques papyrus du Louvre* (Paris: Librairie A. Franck, 1875), 18.; Serge Sauneron, *Rituel de l'embaumement: pap. Boulaq III, pap. Louvre 5.158, XVII-XVIII.*; Büyü metinlerinin sıklıkla Ben Tanrı'ım vb. ifadelerle başlaması büyülerde zaman zaman tehlikeli sözler kullanıldığı için yapan kişinin kendini sorumluluktan muaf tutma çabası olarak görülmektedir. Ayrıca üst bir otoritenin vurgulanması büyüü güçlü hale getirmektedir. Bk. Borghouts, *Ancient Egyptian Magical*, IX.

⁵⁶ Brier - Wade, "Surgical Procedures During Ancient Egyptian Mummification," *Chungará (Arica)*, 33(1), 117-123,

⁵⁷ Ölünün başının mumyalanmasıyla ilgili büyüsel uygulamalar; "Öncelikle ölünün başı ve ağız kutsal yağlarla meshedilir, baş ve yüz dikkatlice yağlanır. Ardından, kutsal sargılarla baş sarılır. Tanrıça Nekhebet'e ait koruyucu bezler başa, Hathor'un sargıları yüze, Tho't'un sargısı kulaklara, Nebt-hetepet'in sargısı enseye yerleştirilir. Ayrıca, Pta'h'ın sevgilisi Sekhmet'e adanan iki sargı, ölünün başına, iki ayrı parça hâlinde konulur. Burun delikleri "Nehai" ve "Smen" adı verilen özel bandajlarla kapatılır. Kafatasının üzerine, "Ra'nın iki gözü" olarak anılan iki koruyucu parça yerleştirilir. Yüzün iki yanına ve kulaklara toplam yirmi iki küçük sargı parçası bağlanır. Sonrasında: "Ey yüce tanrıça, Doğu'nun Hanımefendisi, gel ve Osiris'in iki kulağının arasına yerleş. Ey sonsuz gençlik ve kudretin simgesi tanrıça, ey büyük olan, Doğu'nun Batı'nın Hanımı, ölüye Duat'ta (öteki dünya) nefes bahşet! Orada gözleriyle görsün, kulaklarıyla duysun, burnuyla nefes alsın, ağızıyla söylesin ve diliyle konuşsun. Sesi, Maat'ın (Hakikat) salonunda kabul görsün ve Keb'in salonunda, Amenti'nin Efendisi Yüce Tanrı'nın huzurunda hakikatin sözcüsü olduğu kanıtlanınsın" söylenir. Bk. Budge, *The Literature of the Ancient Egyptians*, 247-248.

Mumyalama işlemiyle karın ve göğüs boşluğundan çıkarılan iç organlar doğal natron maddesi içerisinde işlendikten sonra ketenle sarılarak ya vücut boşluklarına geri konulmuş ya da Yunanca kanopik kavanoz, Mısırca *qebw en wet* (mumyalama kavanozları) olarak bilinen kaplara yerleştirilerek mezarda ölünün yanına bırakıldığı belirtilmiştir.⁵⁸ Bu kaplar genellikle Şahin başlı Tanrı "Horus'un dört oğlu" (mesw her) adı verilen koruyucu tanrılara adanan *dört kanopik kap* içerisinde konularak mezara yerleştirilmektedir. Bu organlardan karaciğerin insan başlı tanrı "İmseti", akciğerin maymun (babun) başlı tanrı "Hapi", midenin çakal başlı tanrı "Duamutef" ve bağırsakların da şahin başlı tanrı "Kebhsenuf" tarafından muhafaza edildiğine inanılmaktadır. Bu kapların her birinin üzerinde, içindeki organı koruyan büyüler yazılmıştır.⁵⁹ Örneğin Yeni Krallıktan günümüze bozulmamış olarak keşfedilen Maiherpri'nin Kanonik (CG.24006) kavanozları üzerinde Ölüler Kitabı'nın 152. Bölümünden esinlenerek :“ (Ben) içimdekini iki kolla sarıyorum, İmseti içindekine koruyup kalkan olur, İmseti'nin huzurunda yücelir, ölen yelpaze taşıyıcısı Maiherpri; (Ben) İki kolla kucaklarım içten, Duamutef içindekini korur, Duamutef'in önünde onurlandırılan, ölen Maiherpri.”,(Ben)İki kolla kucaklarım içten, Hapi korur kalkan olur. Hapi'nin önünde onurlandırılan, ölen yelpaze taşıyıcısı Maiherpri, (Ben) içerideki iki kolla örtüyorum, Qebhsenuf muhafaza eder. Onun önünde onurlandırılan, ölen, yelpaze taşıyıcısı Maiherpri.” şeklinde ifadeleri yer almaktadır. Bu büyüsel ifadeler kapların içerisinde bulunan organları koruma altına almış ve sonraki yaşamda bu organların yeniden bedenle birleşeceğine inanılmıştır. Söz konusu her tanrının ise sırasıyla İsis, Nephthys, Neith ve Selket gibi tanrıçalar tarafından korunduğuna inanılmıştır.⁶⁰

Mumya sargılarının arasına konulan bir diğer nesne muskalarlardır. Muska, insanı kötü güçlerin etkisinden koruyan ve kısmet sağladığına inanılan taşınabilir nesnelere denir. Büyüyle doğrudan ilişkili olan muska, prehistorik devirden günümüze varlığını sürdürmektedir. Muska, taşıyan kişiyi hem kötülüklerden koruyan hem de kısmet getirdiğine inanılan yazı veya sembol şeklinde olan özel objedir. Antik Mısırlıların, kullandıkları muskalarla çetin çöl şartlarından, gündelik hayatta karşılaştıkları krizlerden ve doğum sırasında meydana gelen anne ile çocuk ölümlerinden korunabildiklerine ve bunlardan düzenli fayda sağladıklarına inanılmıştır.⁶¹

Muskaya yüklenen anlam gündelik hayattaki işlevine benzer şekilde ölüm sonrası hayatla da ilişkilendirilmiştir. Ölünün bedenini küften, yılanlardan ve çürümekten korumak amacıyla mumyalama yapılırken ölünün sarıldığı ketenlerin arasına bolca muska konulmuştur. Ancak yapılan her bir muskanın büyüsel bir işlevle yüklü olduğu söylenemez. Bir muskanın bu özelliği kazanabilmesi için rahipler tarafından büyü sözlerin yazılması veya telaffuz edilmesi gerekmektedir. Muskaların büyük bir kısmı üzerinde herhangi bir yazı bulunmamaktadır. Ancak bazılarında yazı karakterlerine rastlanır. Bu yazıların genellikle anlamca kopuk ifadeler ve kısa parçalar halinde olduğu nadiren tam ve bütünlüklü bir metin içerdikleri belirtilmiştir.⁶² Muskalara Yeni Krallıktan itibaren Ölüler Kitabı'ndan büyü sözler yazılmıştır. Genellikle muskanın şekli ile icra ettiği görev arasında ilişki kurulmuştur. Ankh (yaşam sembolü), Djed (istikrar sembolü) ve Udjat (Horus'un gözü, koruma sembolü) gibi semboller sıkça kullanılmıştır.⁶³

Benzer amaçla mumya sargıları arasına yerleştirilen kalp muskası, Antik Mısırlılara göre vücudun en önemli parçalarından biri olan kalbi korumaktadır. Kalp sadece yaşam gücünü içinde barındırmıyor aynı zamanda iyi ve kötü düşüncelerin kaynağı olarak düşünülmüştür. Buna göre kalp, ölümden sonra özenle korunur, ayrı olarak mumyalanır ve ardından akciğerlerle birlikte kavanozda saklanırdı. Mumyalama sürecinde çıkarılan kalbin yerine kalp muskası konurdu. Bu muskanın işlevi Ölüler Kitabı'nın 26. Bölümünde, “Kalp Evi'nde kalbim benimle olsun! Kalp Evi'nde göğsüm benimle olsun! Kalbim benimle olsun ve orada dinlensin, yoksa Çiçekli Gölün doğu yakasındaki Osiris'in nimetlerinden yiyemeyeceğim, ne de Nil'den aşağı inmek için bir kayığım olacak, ne de yukarı çıkmak için başka bir kayık... Kalbimle anlayacağım, kalbime hâkim olacağım, iki elim üzerinde hâkimiyet kuracağım, bacaklarıma hâkim olacağım, ka'nın istediği her şeyi yapma gücüne

⁵⁸ Antik Mısırlılar, Erken Dönemlerden itibaren cesetteki çürümenin ilk olarak karındaki iç organlardan başladığını keşfetmişlerdir. Bu duruma karşı söz konusu organlar için koruyucu kaplar ile koruma yöntemini geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Kanopik kapların biçimsel formları tarihi süreç içerisinde değişip gelişerek kullanımının devam ettiği görülmektedir. Yeni Krallık Devri'nin 18. Hanedanlıkla (MÖ. 1539-1292) birlikte kaplar esas biçimini kazanmıştır. Bk. Ateş-Ören, “Eski Mısır Mumyalama Geleneğinde Kanopik Kaplar”, 2582-2602.

⁵⁹ Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 88; “Mummy,” *Encyclopaedia Britannica* (erişim 12 Temmuz 2019).

⁶⁰ Manal Hamad – Mariam Adel, “Maiherpri's Canopic Chest...,” *Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality* 16 (2019): 1-12.; Ateş - Ören, “Eski Mısır Mumyalama Geleneğinde Kanopik Kaplar”, 2590-2593.

⁶¹ Pinch, *Magic in Ancient Egypt*, 105-106.

⁶² Maspero, *Mémoire sur quelques papyrus du Louvre*, 1-2.

⁶³ Budge, *Egyptian Magic*, 25-27.

sahip olacağım. Ruhum, öteki dünyanın kapılarında bedenime bağlanmayacak, ancak huzur içinde içeri girecek ve dışarı çıkacağım" şeklinde ifade edilmektedir.⁶⁴ Benzer şekilde kalbin kaybolmasını engellemek için de Ölüler Kitabının 27. Bölümünde *Ey kalpleri alıp götürenler! Selam olsun sizlere, ey kalpleri çalanlar ve bir insanın kalbini, yaptığı işlere göre dönüşüme uğratanlar! Onun kalbi kendisine aittir, muzafferdir ve tanrıların önünde yenilenmiştir. Kalbi ona itaat eder, onun efendisidir, bedenindedir ve asla ondan ayrılmaz.*" ifadeleri yer almaktadır.⁶⁵

Mumyanın boynuna yerleştirilen bir diğer muska ise altın gerdanlık muskasıdır. Ölünün, öteki dünyada sargılarından kurtulmasına yardımcı olmak amacıyla kullanılan bu muska, Ölüler Kitabı'nın 158. bölümünde *"Ey benim babam, kardeşim ve annem İsis, işte sargılarımdan kurtuldum ve görüyorum. Bu sargılardan kurtulan ve Tanrı Seb'i görenlerdenim artık"* ifadesinde yer almaktadır. Bu inancın Yeni Krallığın sonunda veya geç dönemin başında 26. Hanedanlıkta (MÖ. 664-525) ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bunlara benzer şekilde büyüsel formüllerle farklı görevler icra eden akbaba muskası, yastık muskası, hayat muskası, asa muskası gibi birçok muska bulunmaktadır.⁶⁶

Mumyalamayla başlayan süreç ölünün defnedileceği tabut yüzeyinde ya da mezar duvarlarında büyüsel güçlere sahip resim ve yazılarla tamamlanmaktadır. Bu büyüler ölünün ölüm sonrası varlığının sürdürülmesinin sağlanması için özenle hazırlanmaktadır. Antik Mısır kaynaklarında benzer ve farklı versiyonlarıyla tekrar edilmektedir.⁶⁷ Özellikle mumyanın yılanlar ve akrepler tarafından rahatsız edilmemesi, çürümemesi ve kemiklerinin dağılmaması için kullanılmaktadır. Böylece büyük bir çaba ile hazırlanan mumyanın korunduğuna inanılmaktadır. Piramit Metinlerinde (PM 226) yılanlara karşı bu durum: *"Ey toprak, senden çıkan şeyi yut!(yılanı) canavar yere seril, sürünerek uzaklaş! Güneş'in hizmetkârı suya düştü. Yılan, ters dön ki Güneş seni görebilsin!"* şeklinde yer almıştır. Benzer şekilde PM 240'ta ise *"Unis farkında olmadan! Yüz üstü düş, ey onun çalılığında olan! Sürüklenerek uzaklaştırıl, ey onun mağarasında olan! Horus'un dünyayı kaplayan ocağı, ey canavar, defol!"* olarak ifade edilmiştir.⁶⁸ Çürümeye karşı ise PM 576'da *"Osiris, kardeşi Seth tarafından yana yatırıldı, ancak Nedit'te hareket etti; çünkü Güneş onun başını kaldırdı. Onun iğrendiği şey uykudur ve uyuşukluktan nefret eder. Pepi çürümeyecek, bozulmayacak ve bu Pepi, sizin gazabınız celb etmeyecek, ey tanrılar!"* şeklinde yer alırken⁶⁹ kemiklerinin dağılmaması için ise PM 412'de *"...Kemiklerin yok olmayacak, etin çürümeyecek, Teti; uzuoların senden uzaklaşmayacak, çünkü sen tanrılardan birisin..."* ifadeleri yer almaktadır.⁷⁰

Tabut Metinlerinde yer alan 664. büyüde de benzer ifadeler yer almaktadır. *"...Ben geldim ki, Apep'i kovayım ve kuzey gökyüzüne giden yolu göstereyim; ben, sandalı da dümeni de elinde tutan kişiyim ve hüküm Re-Atum'un mahkemesinde bana verildi. Ben, tabut içinde mutlu olanım... Ben, cenaze hazırlıkları yerini koruyan, gizli yerde tanrıyı mumyalayan Anubis'im. Ben geldim ki, bozulmayı durdurup, mumya sargılarıyla ilgileneyim ve ölüm sonrası çürümeyi önleyeyim. Ben, gücümle donanmış olarak geldim..."*⁷¹ Ayrıca Ölüler Kitabı'nın 154. Bölümünde, Osiris'e hitaben bir konuşmada ölü şöyle der: *"Ben çürümeyecek, kokuşmayacak, bozulmayacak, cerahat*

⁶⁴ E. A. Wallis Budge, *The Book of the Dead: An English Translation of the Chapters, Hymns, Etc., of the Theban Recension, with Introduction, Notes, Etc.*, Books on Egypt and Chaldea (Chicago: Open Court, 1901), 138; Raymond O. Faulkner, *The Ancient Egyptian Book of the Dead*, ed. Carol Andrews (New York: Macmillan Publishing Company, 1985), 52-53; Bu bölüm Ani Papirüsü'nde (British Museum No. 10,470, levha 15) yer almaktadır.

⁶⁵ Budge, *The Book of the Dead: An English Translation of the Chapters, Hymns, Etc., of the Theban Recension, with Introduction, Notes, Etc.*, 140; Faulkner, *The Ancient Egyptian Book of the Dead*, 53; Bu bölüm Ani Papirüsü'nde (British Museum No. 10,470, levha 15 ve 16) yer almaktadır.

⁶⁶ Budge, *Egyptian Magic*, 49.

⁶⁷ Pap. Boulaq III ve Pap. Louvre 5.158'in cenaze metinlerinden ayrılan temel özelliği, mumya mezara yerleştirildiğinde çoktan tamamlanmış olması gereken bir süreci, yani mumyalama işlemlerini anlatmasıdır. Bu yönüyle, ölüm sonrası varoluşu güvence altına almak amacıyla mezar bağlamında düzenlenen Piramit Metinleri, Tabut Metinleri veya Ölüler Kitabı gibi cenaze literatüründen farklı bir işlev üstlenir. Benzer şekilde, Apis Papirüsü (P. Vindob. 3873) ve Rhind Mumyalama Papirüsü (P. Rhind 1) de mumyalama süreci hakkında bilgiler sunmaktadır. Bu metinlerde hem ritüel adımlar hem de büyüsel unsurlar yer almaktadır. Bu büyülerin, diğer dini metinlerdeki benzer ifadelerle örtüşmesi, büyüün mumyalama özelinde yalnızca uygulamalı bir işlem değil, aynı zamanda hem sosyal yaşamda hem de dini söylemde iç içe geçmiş bütüncül bir yapı oluşturduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bk. Brier - Wade, "Surgical Procedures During Ancient Egyptian Mummification", 117-123.

⁶⁸ James P. Allen, *The Ancient Egyptian Pyramid Texts* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2005), 17-18; PT226 ve PT240, 5. Hanedanlığın (MÖ. 2435-2306) Kralı Unas'ın/Wenis (MÖ. 2321-2306) mezar odasının batı duvarında yer almaktadır.

⁶⁹ Allen, *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, 182.

⁷⁰ Allen, *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, 87.

⁷¹ R. O. Faulkner, *The Ancient Egyptian Coffin Texts*, cilt II: Spells 355-787 (Aris & Phillips Ltd., 1977), 220.

toplamayacak ve pislik görmeyeceğim. Ben var olacağım, yaşayacağım, geliyeceğim, huzur içinde yükseleceğim.” şekliyle ifade edilmiştir.⁷²

Metinlerde ve nesnelere yer alan büyüsel ifadeler, Mısırlıların ölüm sonrası yaşama dair güçlü inancını ortaya koymaktadır. Bedenin bozulmasının veya kaybolmasının, öteki dünyadaki varoluşu tehlikeye atacağı düşüncesi, bu metinlere büyük bir önem atfedilmesine neden olmuştur. Bu nedenle, büyüsel uygulamalar hem ölüm sonrası yaşamın sürdürülmesi hem de bedenin korunması amacıyla değerli kabul edilmiştir.

Sonuç

Antik Mısır’da büyü, doğum, hastalık, kıtlık ve ölüm gibi belirsizliklerle başa çıkmada önemli bir işlev üstlenmiş ve zamanla ritüeller aracılığıyla somut bir deneyime dönüşmüştür. Büyü, doğaüstü bir müdahale aracı olmanın ötesinde, toplumsal düzeni güçlendiren ve dinî inançları pekiştiren temel bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca büyü ve dinin birbirini tamamlayan unsurlar olduğu ve ritüellerin büyüsel öğelerle zenginleştirildiği görülmüştür. Büyüsel pratiklerin kapsamlı biçimde gözlemlendiği alanlardan biri mumyalama olmuştur. Antik Mısır’ın ölüm sonrası yaşam inancı çerçevesinde, ölünün öteki dünyada varlığını sürdürmesi için mumyalamanın yapılmasının zorunlu olduğu anlaşılmıştır.

Mumyalama, Antik Mısır inançlarının hem sürdürülebilirliğini sağlamış hem de toplumda bu inançlara duyulan güveni güçlendirmiştir. Bu ritüel, yalnızca bireyin bedensel bütünlüğünü korumayı amaçlayan bir işlem değil, aynı zamanda toplumsal hafızada yer etmiş ölüm sonrası varlık fikrinin maddi bir temsili olarak işlev görmüştür. Mumyalanmış bedenlerin yüzyıllar boyunca bozulmadan korunması, bu inancın maddi bir tezahürü olarak değerlendirilmiş ve müntesiplerinin “yok olmama” arzusunu karşılamıştır. Bu bulgular, Antik Mısır’daki büyü inançlarının kavranmasına önemli ölçüde katkı sağladığı gibi, söz konusu inançların tarihsel sürekliliği ile işlevsel sınırlarının tespit edilmesine de zemin hazırlamıştır.

Mumyalamayla birlikte kullanılan kanopik kavanozlar, muskalar ve diğer nesnelere yüklenen büyüsel anlamların, ölünün öteki dünyadaki varlığını desteklemek amacı taşıdığı görülmüştür. Bu nesnelere sembolik işlevleriyle birlikte Antik Mısırlıların ölüm sonrası yaşama dair inançlarını somutlaştırdığı belirlenmiştir. Ayrıca bu pratiklerin yanı sıra, bedene yapılan fiziksel müdahalelerin (sudan arındırma/natronla kurutma, ketenle sarma vb.) pragmatik sonuçları, büyüsel inançların fiziksel uygulamalarla nasıl iç içe geçtiğini anlamak bakımından önemli bir örnek teşkil etmiştir.

⁷² E. A. Wallis Budge – Epiphanius Wilson, *The Ancient Egyptian Book of the Dead: Prayers, Incantations, and Other Texts from the Book of the Dead* (New York: Quarto Publishing Group USA, 2016), 45; Faulkner, *The Ancient Egyptian Book of the Dead*, 155.

Kaynakça / References

- Allen, James P. *Genesis in Egypt: The Philosophy of Ancient Egyptian Creation Accounts*. New Haven, CT: Yale University Press, 1988.
- Allen, James P. *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2005.
- Assmann, Jan. "Death and Initiation in the Funerary Religion of Ancient Egypt". *Religion and Philosophy in Ancient Egypt*, ed. W. K. Simpson, 135–159. New Haven, CT: Yale Egyptological Seminar, 1989.
- Assmann, Jan. *Death and Salvation in Ancient Egypt*. Ithaca NY: Cornell University Press, 2005.
- Ateş, A. – Ören, H. "Eski Mısır Mumyalama Geleneğinde Kanopik Kaplar". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 10/6 (2023): 2582–2602. <https://doi.org/10.46868/atdd.2023.640>
- Bedell, Ellen Dailey. *Criminal Law in the Egyptian Ramesside Period*. Doktora Tezi, Brandeis University, Massachusetts, 1973.
- Borghouts, J. F. *Ancient Egyptian Magical Texts*. Leiden: E. J. Brill, 1978.
- Brewer, Douglas J. – Teeter, Emily. *Mısır ve Mısırlılar*. Çev. Nihal Uzan. 2. basım. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2017.
- Brier, Bob – Wade, Ronald S. "Surgical Procedures During Ancient Egyptian Mummification." *Chungará (Arica)* 33/1 (2009): 117–123. <https://dx.doi.org/10.4067/S0717-73562001000100021>
- Budge, E. A. Wallis. *Egyptian Magic*. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1901.
- Budge, E. A. Wallis. *The Book of the Dead: An English Translation of the Chapters, Hymns, Etc., of the Theban Recension, with Introduction, Notes, Etc.* Chicago: Open Court, 1901.
- Budge, E. A. Wallis. *The Literature of the Ancient Egyptians*. London: J. M. Dent & Sons, 1914.
- Budge, E. A. Wallis. *The Mummy: A Handbook of Egyptian Funerary Archaeology*. London: KPI, 1987.
- Budge, E. A. Wallis – Wilson, Epiphanius. *The Ancient Egyptian Book of the Dead: Prayers, Incantations, and Other Texts from the Book of the Dead*. New York: Quarto Publishing Group USA, 2016.
- Carrier, Claude. *Le Rituel de l'Embaumement de l'Égypte ancienne (Papyrus Boulaq III et Louvre 5.158)*. Paris: Éditions Cybèle, 2016.
- David, Rosalie. *Religion and Magic in Ancient Egypt*. London: Penguin Books, 2002.
- Dodson, Aidan – Ikram, Salima. *The Tomb in Ancient Egypt*. New York: Thames & Hudson, 2008.
- Dönmez, Osman Olgu. *Eski Mısır Uygarlığında Tıp Uygulamaları*. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli, 2019.
- Efe, Zeynep. "Türkiye Müze ve Türbelerindeki Mumyaların Tarihi ve Bugünkü Durumları". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 34 (2015): 279–292.
- Faulkner, Raymond O. *The Ancient Egyptian Book of the Dead*. Ed. Carol Andrews. New York: Macmillan Publishing Company, 1985.
- Faulkner, R. O. *The Ancient Egyptian Coffin Texts*. C. II: Spells 355–787. Warminster: Aris & Phillips, 1977.
- Flint, Valerie I. J. *The Rise of Magic in Early Medieval Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991.
- Gardiner, Alan H. "Magic." *Encyclopedia of Religion and Ethics*. Edinburgh: T&T Clark, 1930.
- Gordon, Richard. "Imagining Greek and Roman Magic." *Witchcraft and Magic in Europe: Ancient Greece and Rome*, ed. Bengt Ankarloo – Stuart Clark, xii–xiv. London: Athlone Press, 1999.
- Hammad, Manal – Adel, Mariam. "Maiherpri's Canopic Chest (CG24005) and Jars (CG.24006) from the Cairo Museum, A Full Publication." *Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality* 16 (2019): 1–12.

- Harrington, Nicola. *Living with the Dead: Ancestor Worship and Mortuary Ritual in Ancient Egypt*. Oxford: Oxbow Books, 2013.
- Hart, George. *Mısır Mitleri*. Çev. Mehmet Sait Türk. Ankara: Phoenix Yayınları, 2017.
- Hays, Harold. "Funerary Rituals (Pharaonic Period)". *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, ed. W. Wendrich, 2–5. Los Angeles: UCLA, 2010. <https://escholarship.org/content/qt1r32g9zn/qt1r32g9zn.pdf?t=rjaf7g>
- Herodotos. *Tarih*. Çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Harris, Eleanor L. *Ancient Egyptian Divination and Magic*. York Beach, ME: Weiser Books, 1998.
- Hornung, Eric. *Mısır Bilimine Giriş*. Çev. Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004.
- Ikram, Salima. *Death and Burial in Ancient Egypt*. Cairo: The American University in Cairo Press, 2015.
- Ikram, Salima. "Mummification." *UCLA Encyclopedia of Egyptology* 1/1 (2010): 1–3. <https://escholarship.org/uc/item/0gn7x3ff>
- Ikram, Salima – Dodson, Aidan. *The Mummy in Ancient Egypt: Equipping the Dead for Eternity*. London: Thames & Hudson, 1998.
- Jacq, Christian. *Egyptian Magic*. Warminster: Aris & Phillips, 1985.
- Karagülle Çifçi, Meryem. "Antik Mısır'da Tanrı ve Ölüm Tasavvurları." *Mütefekkir* 10/19 (Haziran2023): 235-255. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1312472>
- Lesko, Barbara S. *The Great Goddesses of Egypt*. Norman: University of Oklahoma Press, 1999.
- Maspero, G. *Mémoire sur quelques papyrus du Louvre*. Paris: Librairie A. Franck, 1875.
- Mojsov, Bojana. *Osiris: Death and Afterlife of a God*. London: Wiley-Blackwell, 2005.
- Özbakır, Zeynep Nur. *Eski Mısır'da Kadın*. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
- Pinch, Geraldine. *Handbook of Egyptian Mythology*. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2002.
- Pinch, Geraldine. *Magic in Ancient Egypt*. London: British Museum Press, 1994.
- Reeves, Nicholas – Wilkinson, Richard H. *The Complete Valley of the Kings*. London: Thames & Hudson, 1996.
- Ritner, R. K. *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2008.
- Sauneron, Serge. *Rituel de l'embaumement: pap. Boulaq III, pap. Louvre 5.158*. Le Caire: Imprimerie Nationale, 1952.
- Servajean, Frédéric. "Le cycle du ba dans le Rituel de l'Embaumement: P. Boulaq III, 8, 12–8, 16." *ENiM (Égypte Nilotique et Méditerranéenne)* 2 (2009): 9–23.
- Sipahioğlu, Mukadder. *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Sipahioğlu, Mukadder. "Şabtilerin Dinî Kökenleri, Fonksiyonları ve Dönüşümü." *ASBÜ Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/6 (2024): 42–76.
- Şimşir, Muhammet Salih. *Antik Mısır Dininde Kâhinlik, Sihir ve Büyü*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2018.
- Taşpınar, İsmail. *Duvarın Öteki Yüzü: Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003.
- Taylor, John H. *Egyptian Mummies*. Londra: British Museum Press, 2010.
- Teeter, Emily. *Religion and Ritual in Ancient Egypt*. New York: Cambridge University Press, 2011.
- Tomorad, Mladen. "Ancient Egyptian Funerary Practices from the First Millennium BC to the Arab Conquest of Egypt (c. 1069 BC–642 AD)". *The Heritage of Egypt* 2/2 (2009): 12–28.

- Töpfer, Susanne. "The Instructions of the 'Embalming Ritual' in the Light of Archaeological Evidence." *Burial and Mortuary Practices in Late Period and Graeco-Roman Egypt: Proceedings of the International Conference Held at Museum of Fine Arts, Budapest, 17–19 July 2014*, ed. K. A. Kóthay, 23–34. Budapest: Museum of Fine Arts, 2017.
- Vegia, Paula. "Studying Mummies and Human Remains: Some Current Developments and Issues." *Journal of the Washington Academy of Sciences* 98/2 (2012): 1–21.
- Wilkinson, Richard H. *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. 2003: Thames & Hudson, 2003.
- The Editors of *Encyclopaedia Britannica*. "Mummy." *Encyclopaedia Britannica*. 19 Eylül 2024. Erişim 14 Aralık 2025.
- Yıldız, S. – Korkmaz, V. "Mısır Mitolojisinde Tanrılardan Tıbbı Yansıyanlar." *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 12/3 (2022): 438–449.
<https://doi.org/10.31020/mutftd.1113921>
- Zago, Silvia. *Conceptualizing Life after Death: The Evolution of the Concept of Duat and Related Notions in Egyptian Funerary Literature*. Doktora Tezi, University of Toronto, 2019.
<https://tspace.library.utoronto.ca/handle/1807/108236>